

Eski Türkçede Diyalektleri Belirleyen Bir Ses Değişimi Üzerine*

Klaus Röhrborn
(Göttingen)

I.

Şimdiye değin Eski Türkçe Maniheist elyazmalarının büyük bir çoğunluğunu oluşturan dilin bir “*n*-diyalekti” ve Budist metinleri oluşturan dilin ise bir “*y*-diyalekti”¹ olduğu düşünülmekteydi. Bugün halâ, kısmen de olsa bu görüş sürdürülmektedir. Bu sınıflandırmaların arkasında söz konusu Maniheist metinlerdeki *-n*-’nin ve Budist metinlerdeki *-y*-’nin Ana Türkçedeki veya Runik harfli Türk yazıtlarındaki (𐰽) *-ñ*-’yi karşıladıkları görüşü yatmaktadır.

Eskicil *-ñ*-’nin Maniheist metinlerin bazısında NY çift imi ile yazıldığına gözlenmesi üzerine Clauson, “Maniheist Türkü” diye adlandırdığı diyalekte eskicil *-ñ*-’nin halâ yaşadığını belirterek N iminin, Maniheist metinlerde eskicil *-ñ*-’ye gödenk geldiği durumlarda yine *-ñ*- olarak yorumlanması gerektiği sonucuna varmıştır.² Demek ki bundan böyle, eğer bu türden bir adlandırma yapılacaksa “*n*-diyalekti” yerine bir “*ñ*-diyalekti”nden söz edilmelidir.

Eski Türkçedeki diyalektler arası ilişkiler ilk kez en ayrıntılı bir biçimde Peter Zieme’nin doktora çalışmasında³ incelenmiştir, ancak bu kıymetli

* “Zu einem dialekt-differenzierenden Lautübergang im Alttürkischen”, *Materialia Turcica*, 1981/1982, cilt 7/8, 1983: 295-305; Almanca 11 yıl önce yayımlanan makaleyi geçen süre içerisinde Uygurca üzerine yapılan yeni yayımlar ve incelemeler çerçevesinde değerlendirmek gerekir. Makaleyi *Serap Gürcün* çevirmiştir.

1 AGr., say. 3’le karşılaştırmız.

2 Studies 118.

3 Peter Zieme: *Untersuchungen zur Schrift und Sprache der manichäisch-türkischen Turfantexte*. (Maniheist Türkçe Turfan metinlerin yazımı ve dili üzerine incelemeler.) Berlin Humboldt Üniversitesi, Asyabilimleri Bölümü, yayımlan-

çalışma şimdiye değin yayımlanmamıştır. Zieme burada halâ “*n*-diyalekti” ve “*y*-diyalekti” adlandırmalarını kullanıyorsa da, Maniheizt metinler arasındaki diyalekt farklılıklarını da yine ilk kez o vurgulamaktadır. Zieme, NY yazımının yalnızca *-ñ*- olarak yorumlanabileceğini görmeye birlikte Clauson’un varmış olduğu sonuç üzerinde durmamaktadır: Eskicil *-ñ*-’ye denk gelen N imini görürse onu *-n*- olarak yorumlamaktadır. O halde, eskicil *-ñ*-’nin üç değişik biçimde nöbetleştiğini kabul etmektedir.⁴

Bu konuda Zieme’nin yaklaşımını fazlasıyla dikkatli buluyor ve Clauson’un görüşüne katılmak istiyoruz. Yalnız bu nedenle değil, hem Clauson’un *-ñ*-’yi karşıladığını kabul etmesinden, hem de Eski Türkçe metinlerde yabancı ses grubu olan [tñ] ~ [dñ]’nin yazılışında da benzer nöbetleşmenin görülmesinden dolayı bu görüşe katılmaktayız.⁵

II.

Bu bölümde bu tartışmayı iki farklı açıdan biraz daha sürdürmek ve Clauson’un görüşünden başka Uygurcadaki damaksıllaşmış *-ñ*-’nin Y iminin arkasında da gizlenmiş olabileceği sorununa yönelmek istiyoruz. Bir metin içerisinde asli *-ñ*-’nin gösterimi hem NY im çiftiyle, hem de yalnızca bir Y imiyle olanaklı olabilirdi (Q’NYW karşılığında Q’YW). Bir metin içerisinde bir sözcüğün veya bir yapım ekinin yazımına göre (NY veya Y ile) iki farklı biçimde okunmasını olası görmüyoruz⁶.

Eskicil *-ñ*-’nin korunduğunu kesin olarak bildiğimiz metinlerin (Chuast, M I ve M III içindeki metinler, TT VI’nın Londra tomarı vb.) Budist metinler dizisinden ayrıldığı başka ortak özellikleri de bulunmaktadır. Zieme bu özellikleri doktora çalışmasında bir araya getirmiştir.⁷

- 1) Çoğu Budist metinde dört çeşit ünlüsü bulunan bazı eklerde ünlüler sık sık ya da ara sıra yalnızca *elif* imiyle gösterilmektedir.
- 2) Çoğu Budist metinde -YYN veya -LYM imleriyle karşılanan istek kipi

mamış doktora çalışması (Berlin 1969). Bu araştırmanın sonuçları Hazai ve Zieme’nin hazırlamış oldukları makalede özet olarak verilmiştir. Biz de burada, kolaylık olması açısından, bu makaleden alıntı yapmaktayız.

4 Hazai-Zieme 132.

5 Bak. aşağıda III. bölüm.

6 Hamilton (KP s. 63, sayfa orta), değişken yazımın bir “diyalektler karışımı” olup olmadığını sorar.

7 Hazai-Zieme 133-137.

- (Voluntativ) ara sıra -Y'N veya -L'M imler dizisiyle yazılmaktadır.
- 3) Ayrılma durumu çok seyrek kullanılmış olup ünlüsü yine *elif* imiy-
ledir.
 - 4) Runik harfli yazıtlardan da bilindiği üzere *-sık/-sik* gibi gereklilik
kipleri için özel bir biçim bulunmaktadır (yalnızca Chuast'ta görülür).
 - 5) Yukarıda sözü edilen metinlerde *-Xgma* ortaç eki bir dizi Budist metne
oranla daha sık görülmektedir. Bu ek Budist metinlerde yalnız
kalıplaşmış sözcüklerde görülür.
 - 6) Sözü edilen metinlerin bazılarında *-ıpan/-ipän* biçiminde bir ulaç
görülmemektedir.

Säkiz Yükmäk'in Londra tomarında Zieme'nin belirtmiş olduğu özellikler parça parça görülmektedir: Belirtme durumu ekinin ünlüsü zaman zaman *elif* ile yazılmıştır,⁸ bunun gibi vasıta⁹ ve eksiklik durumu eklerindeki ünlüler de *elif* ile yazılmıştır.¹⁰ Ayrılma durumu bazen bulunma durumu eki +TA ile ifade edilmiştir.¹¹ Böylesi durumlarda ünlüsü *elif* ile gösterilmiştir.¹² Anahtar sözcük *kañyu* altı örnekte Q'NYW,¹³ 10 örnekte ise Q'YW olarak yazılmaktadır.¹⁴

Böyle olsa dahi ikinci yazım biçimiyle de *kañu* okunması gerektiği olasılığını kabul ediyoruz. Yine burada zaman zaman TY veya DY imleriyle karşılanan değişken yazımlı yabancı ses grubu olan [ʃñ]~[dñ]'yi örnek gösterebiliriz.¹⁵

Herhangi bir metinde Zieme'nin belirtmiş olduğu bu özellikler görülüyorsa, bu durum eskicil -ñ-'nin bulunmadığının da bir göstergesi olmalıdır. Bang ve A. von Gabain birlikte yayımladıkları eserin iki yerinde +QYN' ekinin görülmesi nedeniyle "Türkçe Turfan Metinleri I"nin dilini "n-diyalekti"ne ait bir metin olarak adlandırmışlardır.¹⁶ Zieme'nin ölçülerinin

8 *TWPR'Q'Q* "yeryüzü-nü" vs. TT VI 98, 126, 199, 212, 343, 422, 462. satırlar; *P'LYQ'N* "onların şehri (belirtme durumu)" TT VI 254. satır.

9 *'RKLYK'N* "gücü ile" vs. TT VI 90, 101, 144, 292, 292, 305, 365. satırlar.

10 *S'NS'Z* "sayısız" vs. TT VI 203, 219, 431. satırlar.

11 TT VI 370. satır ile krş.: *ayıgta ket-* "kötülükten uzaklaşmak"; yan biçimlerinde *ayıgtın ket-* de görülür.

12 *'WYKWZD'N* "ırmak-tan" vs. TT VI 47, 404, 406, 408, 409, 410, 412, 414, 415, 416. satırlar.

13 TT VI 70, 79, 119, 122, 276, 340. satırlar.

14 TT VI 51, 56, 112, 141, 146, 191, 200, 212, 434, 440. satırlar.

15 Bak. altta III. bölüm.

16 A. v. Gabain ile krş.: "Historisches aus den Turfan-Handschriften", *Acta*

hiç biri de bu metinde ortaya çıkmadığı için bu yazım (imla) biçimi şüphe uyandırmaktadır. Gerçekten de bu iki örnek göz önüne alınıp incelenirse tutarlılık göstermedikleri görülür. Aslını kontrol ettikten sonra *aşnukına öñi bo savka köñlämä amtıkına turkaru işiñin töröñ tutgul* yerine *aşnukıça*¹⁷ *öñi*¹⁸ *savka köñlämä amtıkıça*¹⁹ *turkaru işiñin töröñ tutgul* “Eskiden olduğu gibi başka şeyleri düşünme, şimdi olduğu gibi her zaman (kendi) meselelerini kendi kanunun olarak ele al” biçiminde okumak istiyoruz. Zaten *ayıg* biçimi bunun dışında iki defa daha TT I’de, Bang ve A. von Gabain’in de daha önce özellikle belirtmiş oldukları gibi karşımıza çıkmaktadır.²⁰ Demek ki bir “n-diyalekti”nin bulunabileceği yönünde elimizde hiçbir ip ucu kalmamakta, böylelikle de Erdal’ın bu metni “y-diyalekti” sayılan metinlerin arasına yerleştirmesi haklılık kazanmaktadır.²¹

III.

Zieme’nin belirtmiş olduğu özellikler, aynı metin içerisinde, eskicil bir *-ñ-*’nin bulunması koşulunu da getirmez. Bunu ilgi durumu eki +N’NK²², belirtme durumu eki +’Q²³ ve yapım eki +L’Q²⁴ için çok sayıda örnekle karşılaştırabileceğimiz Maitrisimit de kanıtlamaktadır. Ancak bu metinde eskicil *-ñ-*’li sözcükler baştan sona Y imi ile yazılmıştır: ’’YYQ/*ayıg*,²⁵ Q’Y W/*kayu*,²⁶ KWYWR-/*köyür*-²⁷, ayrıca bunların yanında yapım eki

Orientalia. Kopenhagen, 32, 1970, say. 122.

- 17 TT II 151–152. satırlar. *aşnukıça* sadece burada görülür. Ancak krş. *aşnuki yança* “önceden olduğu gibi [yine kendi] biçiminde” (HtPek 32 a 5), *aşnuki töröçä* “önceki âdetlere göre” (Suv 362, 14), *aşnuki tög* “önceki gibi” (HtPar 186,8).
- 18 Bang ve v. Gabain *öñi* ve *sav* arasında ayrıca bir de *bo* okumuşlardır. Metnin aslında gerçekten bu iki harf görülür, ancak bunlardan birincisi kesinlikle bir P olamaz. Bu görüntü neredeyse silinmiş bir S’ye benzemektedir.
- 19 Bu yeni yorumla, UigWb *amtıkan* maddesi altında bu örnek için yazılanların tamamı artık geçersizdir. Bundan hareketle *amtıkan* sözcüğü üzerine yapılmış etimolojik varsayımları da çürütmek isteriz.
- 20 TT I 152. satır ve açıklaması ile krş.
- 21 Erdal 35.
- 22 BT IX İndeks say. 115. ile krş.
- 23 BT IX İndeks say. 165 ile krş.
- 24 BT IX İndeks say. 165 ile krş.
- 25 Maitr 75 arka yüz 16, 83 arka yüz 28 vs; yetersiz (“YO) Maitr’de 81’den 8 ön yüz 10, 100, 2.
- 26 Maitr 81 arka yüz 8, 84 ön yüz 19, 112 arka yüz 18 vs.
- 27 Maitr. 83 arka yüz 15, 172 ön yüz 18.

+QY' / +k(ι)ya ile karşılaştırınız.²⁸ Yazımda bu gibi sözcükler ve yapım ekleri -ñ- sesinin varlığını sürdürdüğünü gösteren bir nöbetleşme durumunu göstermemektedir. Sanskritçede bir içses grubu olan -jñ-'yi Maitrisimit'te genelde TNY imler dizisi karşılamaktadır; örneğin bir eril kişi adı olan PK'TNY'R'KŞYT (<< Skr. *prajñāraṣita*).²⁹ Ancak TN veya TY imlerinin birleşimi de kullanılmaktadır: PR'TN'R'KŞYT / *pratñaraṣit* (<< Skr. *prajñāraṣita*, özel ad)³⁰ ve SRV'TY'N / *s(a)rvatñan* (<< Skr. *sarvajñāna* "bütünü kapsayan bilgi").³¹ Ses grubunu bir ünlü yardımıyla bölen bir örnek de vardır (?): PRT'NY'R'KŞT / *pr(a)tañaraṣ(i)t* (<< Skr. *prajñāraṣita*, özel ad).³²

Bu nedenle bunun gibi yabancı sözcüklerde damaksıl bir -ñ- okunması gerektiğini belirtmek isteriz. Yalnızca Maitrisimit'te değil, başka metinlerde de görülen bu değişken yazılış biçimi, Uygur alfabesi ayrı bir harfi olmayan bir sesin yazımda karşılanması arayışını göstermektedir. Buna karşılık Matrisimit'te Runik harfli Türkçe yazıtlarda (ᠳ) -ñ- ile yazılması gereken Türkçe sözcüklerin yazımında bir nöbetleşme görülmemektedir. Eskicil -ñ- düzenli olarak Y imiyle karşılanmaktadır. Demek ki -ñ-'nin burada artık kesinlikle -y- biçiminde yorumlanması gerekmektedir.

Annemarie v. Gabain'in (Skr. -jñ-'in Uygurcadaki karşılığı sorununa ilişkili olarak) Tib. *dña na'*'nin Skr. *jñāna'*'yi karşılayan bir biçim olduğuna daha 1938'de dikkatleri çektiğini burada belirtmiş olalım.³³ Kuşkusuz,

28 Maitr 7 ön yüz 16, 85 arka yüz 24 vs.

29 Maitr 224 arka yüz 1 ve dağılık olarak başka yerlerde de.

30 Maitr 177 arka yüz 23.

31 Maitr 4 ön yüz 10, 6 arka yüz. Tekin'in, bu sözcüğü Skr. *sarvadhyaṇa* veya *sarvajña* ile karşılaştıran yorumu (BT IX 34 aşağıda; BuddhUig II 127. satırın açıklaması) burada söz konusu değildir. Belirtilenlerden ilki metnin tamamına, ikincisi ise Uygur yazımına uymamaktadır. Olsa olsa Skr. *sarvajñāna* kökenli olmalıdır. Bu örnek BT III 792'de görülmektedir (orada da Skr. *sarvajña*'ya götürülmektedir).

32 Maitr 34 ön yüz 16. Ünlü türemesi ile ilgili benzerlik Orta Hınçede de vardır (Prākṛit *rācinā* ve *rācino* karşılığında Skr. *rājñā* ve *rājñah*), kaldı ki Prākṛitte -jñ- bir iç ses durumunda -ññ- olur (krş. P. Pischel: *Grammatik der Prakrit-Sprachen*. Strassburg 1900. 191).

33 Ht II 1768. satırın açıklaması. Bu verilerin doğruluğunu ölçemiyoruz, ancak Tib. a byid ña (= Skr. *abhijñā*) gibi biçimleri gösterebiliriz. Hackin tarafından çalışılmış Tun-huang'daki Tibetçe elyazmasından alıntılanmıştır. (J. Hackin: *Formulaire sanscrit-tibétain de Xe siècle*. Paris 1924. 99).

Tibetçe bu arayışta aracı bir dil olamaz. Hem belki de Kara ve Zieme'nin³⁴ Soğdca bir biçim olan *prtny'p'rmyt'*i (<< Skr. *prajñāpāramitā*) alıntılı olarak ortaya koydukları görüşü izlemek yararlı olacaktır.

Karşılaştırma yapılmak üzere ele alınan Soğdca, ne de olsa Dravitçeden daha yakındır.³⁵ Hangi dilin aracı olarak değerlendirilebileceği konusundaki seçimi, gönüllü olarak, malzemeleri tanıyanlara bırakalım.³⁶ [tñ] ~ [dñ] ses grubu, Uygurcanın tarihi gelişim sürecinde genizsel olma özelliğini yitirmiş gibi görünmektedirler. Buna kanıt olarak Moğol dönemine ait metinlerdeki Sanskritçe *-jñ-*'nin bir karşılığı olarak artık yalnızca TY veya DY yazılış biçimlerinin görülmesi gerçeğini öne sürebiliriz.³⁷

Özetle, *-ñ-*'nin Eski Türkçe metinlerde değişmiş veya yaşatılmış olması eskiden olduğu gibi, artık ana konuyu oluşturmuyor diyebiliriz. *-ñ-* yalnızca, Zieme tarafından ortaya konan başka özellikler de taşıyan elyazmalarda görülmektedir. Ancak *-ñ-* bu özelliklere her zaman koşut olmamaktadır, dolayısıyla da Eski Türkçenin diyalektlerinin sınıflandırılmasında bir ölçüt olarak kullanılmaya elverişli değildir. Uygurcanın yazı dizgesinin yetersizliği nedeniyle Uygurcanın sesbilimsel çözümünde her zaman belirsiz noktalar baş gösterecektir. Eski Türkçenin diyalektlere ayrılmasında belki de daha çok biçimbilimsel ölçütlere dönülmelidir.

34 BT VII A 687. satırın açıklaması.

35 Menges: *Anthropos* 75. 1980. 70.

36 Maitr 34 ön yüz 16'daki geçersiz örnek bir tarafa bırakılmalıdır. Bu örnek yakın zamanda, *pradñay* biçimindeki bir sözün Skr. *prajñā*'nın Uygurca karşılığı olarak değerlendirilmesi gereğini gösterdi (Menges'e göre, 1. c).

37 Son dönem metinleri için, ama yalnızca bunun için, Tekin'e hak verilebilir (BuddhUig I 341. satırın açıklaması). Suv 547 Var. Berlin U 591, 17 ön yüz 14 (Petersburg'da eksik)'teki PRTNY' DYV'ÇY (<< Skr. *prajñādhvaja*) ile, bu metnin Petersburg'da bulunan elyazmasındaki (Suv 2624 ve 2532) PR'TY' PR'MYT (<< Skr. *prajñāpāramitā*) yazılışı ile karşılaştırılsın. Belki de daha yeni metinlerden (BT III 792) DNY yazımlı tek örnek sarraf terazisine konmamalıdır (krş. UigWb 12, 32. dipnot). Söz konusu metin yazımsal farklılıklar göstermektedir.

Kaynakça ve Kısaltmalar

Burada yer verilmemiş olan kısaltmalar ve kısa başlıklar için *Uygurca Sözlük*'teki kaynakçaya veya ek kaynakçalara bakılabilir (*Uigurisches Wörterbuch*. Lfg. 1-3. Wiesbaden 1977-1981).

Erdal

Erdal, Marcel: *Voice and case in Old Turkish*. İbrani Üniversitesi, Kudüs 1976'da yayımlanmamış Doktora çalışması. Erdal, bu çalışmasında ET metinlerinin dilindeki farklı değişim evrelerini tespit etmek ister (krş. say. 12 vt.). Gördüğümüz üzere, Erdal, diyalektler konusu üzerine yapılmış çalışmalara değinmemektedir ve diyalektlerin birinde eskicil *-ñ-*'nin *-n-*'ye dönüştüğü görüşünü kabul etmektedir (krş. say. 15).

Hazai-Zieme

Hazai, Georg ve Zieme, Peter: Zu einigen Fragen der Bearbeitung türkischer Sprachdenkmäler. *Acta Orientalia* (Kopenhagen) 32 (1970), say. 125-140. [Peter Zieme'nin yayımlanmamış doktora çalışmasının bir özeti, krş. yukarı 3. dipnot.]

Studies

Clauson, Sir Gerard: *Turkish and Mongolian studies*. Londra 1962. (Prize Publication Fund. 20.)

UigWb

Röhrborn, Klaus: *Uigurisches Wörterbuch. Sprachmaterial der vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasien*. Lfg. 1-3. Wiesbaden 1977-81.

Çeviren: Serap Gürcün